

HALAÇÇA SÖZLÜKLER VE HALAÇÇANIN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

The On Khalaj Dictionaries and The Vocabulary of Khalaj

(Makale Geliş Tarihi: 27.05.2019 / Kabul Tarihi: 17.11.2019)

Uğur UZUNKAYA*

Öz

Türk dili araştırmaları için önemli bir dil bilim sahası olarak kabul edilen İran, İran Azericesi, İran Türkmençesi, Horasanca, Kaşkayca ve Halaçça gibi modern Türk dillerini sınırları içinde barındırır. Orta İran'da varlığını sürdüren Halaçça, eskicil ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı malzemesi sunması sebebiyle Türk dilinin tasnifi çalışmalarında müstakil bir grup olarak değerlendirilmektedir. Halaççanın keşfi sonrasında yapılan sistemli çalışmalarla bu dil tanımlanmış ve belgelenmiştir. Bu noktada hem Batıda hem de İran coğrafyasında Halaçça ve Halaçlar hakkında bilimsel ve popüler olarak değerlendirilebilecek muhtelif çalışmalar kaleme alınmıştır. Bu çalışmanın amacını Halaçça sözlükler ve Halaççanın söz varlığına dair kısa bir değerlendirme oluşturmaktır. Makalede "Halaççanın sözlükleri" kısmı, hem sözlük türünden çalışmaları hem de Halaçça sözcük listesi barındıran çalışmaların değerlendirmesini içermektedir. Çalışmanın ikinci başlığını oluşturan "söz varlığı" kısmında ise Halaççanın Eski Türkçe, Oğuzca, Farsça ve Moğolca ile ilişkisine örnek teşkil edecek malzemelere kısaca değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Halaçça, sözlük, sözlükçe, söz varlığı

* Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *PhD, Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature*, uguruzunkaya@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4534-9305>

Abstract

Iran, which is accepted as an important field of linguistics for Turkic language studies, includes modern Turkic languages such as Iranian Azerbaijani, Iranian Turkmen, Khorasanian, Qashqai and Khalaj. Khalaj, which continues its existence in Central Iran, is evaluated as an independent group in the classification of the Turkic languages, since it embodies archaic elements related to phonetics, morphology, and vocabulary. Khalaj was identified and documented with well-arranged studies after the discovery of this language. At this point, various studies were produced that can be considered as scientific and popular about Khalaj and Khalajs both in the West and in the geography of Iran. The main purpose of this study is to make a short evaluation relating to Khalaj dictionaries and the vocabulary of Khalaj. The first part of the paper contains an evaluation on both dictionarial studies and studies including glossary in Khalaj. In the second part of the paper, it will be focused on the materials that serve as examples for the relationship of Khalaj with Old Turkic, Oghuz, Persian and Mongolian.

Keywords: Khalaj, dictionary, glossary, vocabulary

0. Giriş

Türk dili araştırmalarının önemli bir dil bilimi sahası olan İran, başta İran Azericesi olmak üzere İran Türkmencesi, Horasanca, Kaşkayca ve Halaçça gibi çeşitli Türk dillerini bünyesinde barındırmaktadır¹. Bu dillerden Orta İran’da, Tahran’ın güneybatısında yer alan Halacistan’da konuşulan Halaçça; ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından eskicil özellikleri ihtiva etmekte ve Türk dillerinin tasnifinde de müstakil bir grubu teşkil etmektedir (krş. Doerfer vd., 1971: s. 175-181; Tekin, 1990: s. 160). Halaççanın tarihî inkişaf seyri, Gerhard Doerfer tarafından 11. yüzyılda Maḥmūd al-Kāşğarī’nin *Dīvānu Luġāti’t-Türk’*ünde geçen “Argular” ile başlatılır ve bununla ilgili olarak Arġu-Halaç hipotezi ortaya konur (Dorerfer, 1969b: s. 724; Doerfer vd., 1971: s. 171-174; Doerfer, 1987a).

Halaççanın keşfi ve buna ilişkin dil malzemesinin ortaya konmasının bir tarihçesi mevcuttur. Halaçça adıyla ilk neşir 1940 tarihli “The Turkish Dialect of the Khalaj” [= Halaç Türk Ağzı] adlı yazısıyla Vladimir Minorsky’ye aittir. Minorsky’yi hemen aynı yıl *Gūyeshā-yı Vafs o Āṣṭiyān o Tafreş* [= Vafs, Āṣṭiyān ve Tafreş Ağızları] adını taşıyan ve İran ağızlarını incelediği çalışmasında Halaçça malzemeye de yer veren Muḥammad Moġāddām, izler. Neşredilen bu iki küçük

¹ Doerfer, İran’da on bir Türk dilinin konuşulduğuna işaret ederken (Dorerfer, 1969a); Tezcan, bu on bir Türk dilinden altısının (Azerice, Türkmence, Kaşkayca, Eynallu, Horasanca ve Halaçça) bilinmesine karşın, diğer beş dil için belirsiz işaretlerin mevcut olduğu bilgisini paylaşmıştır (Tezcan, 1974: s. 619).

temel araştırmadaki Halaçça malzemenin istifadesi ve tetkikiyle Doerfer Halaççayı yeniden keşfeder (Doerfer, 1968; Doerfer, 1969a). Bu yeniden keşfi izleyen yıllarda Doerfer ve öğrencileri tarafından İran'da gerçekleştirilen kapsamlı araştırma gezileriyle bu Türk diline ait malzeme, büyük bir titizlikle belgelenir. İlk saha araştırması 1968'de Doerfer'in teşvikiyle öğrencileri Wolfram Hesche, Hartwig Scheinhardt ve Semih Tezcan tarafından yapılır. Bu ilk Halacistan araştırma gezisinin amaçları arasında Minorsky ve Moğâddâm'in araştırmalarının kontrolü, Halaççanın konuşulduğu bölgelerin belirlenmesi ve Halaçça sözcük listelerinin oluşturulması yer almaktadır. İkinci Halacistan araştırma gezisi 1969 tarihlidir ve Doerfer, Tezcan ve Parviz Radjabi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma gezisinin amacı kapsamlı bir sözcük listesinin hazırlanması ve kimi Farsça cümleleri Halaççaya çevirerek bu yolla Halaççanın şekil bilgisi ve söz dizimi hakkında bilgi sahibi olunmasıdır. 1970 yılına gelindiğinde ise Halaççaya ilişkin önemli bir girişimde bulunulur. Kendisi de bir Halaç olan Musaiyib 'Arabgul, araştırmaların yapıldığı Göttingen'e yaklaşık üç buçuk aylığına davet edilir. O, bu kısa sürede Halaçça sözlüğü hazırlanmasına katkıda bulunur. Bir diğer Halacistan araştırma gezisi ise 1971 yazında Doerfer tarafından planlanır ve bu araştırma gezisi semeresini Halaççanın dil bilgisi çalışması ve dil atlasıyla verir². Bu araştırma gezilerinin neticesinde mezkûr araştırmacılar tarafından Halaççanın dil bilgisine, söz varlığına, dil atlasına ve halk bilimi metinlerine ilişkin önemli eserler ortaya konur; kimi dil bilimi meselelerinin aydınlatıldığı makaleler kaleme alınır ve tebliğler sunulur.

Bu çalışma, temelde Halaççanın sözlükleri ve söz varlığı hakkında bir değerlendirme amacını taşımaktadır. Alman Türkolojisinin öncü ve nitelikli çalışmaları ile İran'da Farsça olarak kaleme alınmış olan birkaç girişim bu yazıda anılacak kaynaklar arasındadır.

1. Halaçça Sözcük Listeleri ve Halaçça Sözlükler

Halaçça hakkındaki ilk çalışmalar, aşağıda da değinileceği gibi kimi küçük sözcük listelerini ihtiva eder. Bundan sonra kaleme alınan diğer çalışmalarda ise sözlükçelere yer verilir. Bununla birlikte Halaççanın bütün ağızlarını ihtiva eden kapsamlı bir sözlük mevcut olmadığından, Halaçça sözlük malzemesini okuyucunun istifadesine sunma maksadıyla burada belirlenebildiği kadarıyla Halaçça söz varlığının mevcut olduğu -küçük veya büyük- bütün çalışmalara tarihî bir sırayla değinilecektir. Burada takip edilen yöntem öncelikle ele alınan çalışmaların genel hatlarıyla tanıtımı, daha sonra ise sözlük malzemesinin değerlendirilmesidir.

² Bu kısmın hazırlanmasında da yararlandırdığı üzere, Halaçça araştırmalarının tarihçesinin daha detaylı bilgisi için Doerfer, 1969b: s. 4-8; Doerfer, 1991; Tezcan, 1974 ve Tezcan, 1999 gibi birkaç kaynağa bakılabilir.

Halaçça üzerine yapılan ilk çalışma, yukarıda da ismen değinildiği gibi bir sözlük niteliği taşımasa da söz varlığı malzemesi sunması sebebiyle, 1940 tarihli yazısıyla Vladimir Minorsky'ye aittir. “The Turkish Dialect of the Khalaj” [= Halaç Türk Ağzı] adlı bu makale, altı bölüm olarak hazırlanmıştır. “Giriş” (s. 417-418) bölümü Minorsky'nin Halaççayı araştırma öyküsünü, “Metinler” (s.418-424) bölümü 1906 ve 1917 yıllarında sırasıyla Kondürüd, Khorakābād ve Pougirdli kaynak kişilerden derlenen sayılar, fiiller, isimler, sıfatlar ve zarflar ve deyimlere göre tasnif edilmiş ve yazı çevirimi yapılmış cümle örnekleri ile bunların çevirisini, “Halaççanın Genel Özellikleri” (s. 424-426) bölümü en genel hatlarıyla Halaççanın ses ve şekil özelliklerini, “Halaç[ların] Kökenleri” (s. 426-430) bölümü Halaçların etnik kökeninin araştırılmasına dayanan kaynakları ve bu kaynaklardaki bilgilerin değerlendirilmesini, “Seyhun'un Batısındaki Halaçlar” (s. 430-434) bölümü Halaçların tarihî süreçteki yerleşim bölgelerini, “Halaçların Coğrafi Dağılımı” (s. 434-437) bölümü ise o dönem bilgisinin ışığında Halaçların özellikle İran coğrafyasındaki yaşam alanları hakkında verilen bilgileri ihtiva etmektedir.

Minorsky, Halaççayı “istisnai bir ağız” (1940: s. 418) olarak tanımlamaktadır; bu sebeple ilk çalışma olmasına karşın Halaççanın Minorsky tarafından keşfedildiği söylenemez. Çoğunlukla Halaçların tarihî seyrine ışık tutan bu 21 sayfalık makalede, Kondürüd, Khorakābād ve Pougirdli kaynak kişilerden derlenen dil malzemesi çalışmanın 418-424. sayfaları arasındaki 7 sayfalık kısımda işlenmiştir. Bu kısımda 91 örnek cümleye, 32 isim soylu sözcüğe ve 10 sıfat ve zarfa yer verilir. Kondürüd ve Khorakābād'ın dil malzemeleri kimi hatalar barındırmasına karşın esas Halaççayı yansıtırken en çok malzemenin de sunulduğu Pougirdli kaynak kişiden derlenen kısım Halaçça-Azerice karışık bir görünümde dir. Esasen Pougird, Güney Oğuzcanın konuşulduğu bölgeler arasında yer alır (krş. Doerfer ve Hesche, 1989). Yazarın Türkolog olmayışı kaynak kişilerden derlenen malzemedeki muayyen hataları fark etmesini engellemiştir³. Ayrıca yetersiz olan bu malzemenin Halaççanın dil bilgisi özelliklerini yansıtmada güvenilir olduğu söylenemez (Doerfer, 1981: s. 101-102).

Minorsky'nin bu çalışmasını, özellikle Āştīyān çevresindeki İran ağızlarını incelediği çalışmasına derlediği Halaçça malzemeyi de ekleyen Muḥammad Moğāddām izler. Farsça olarak kaleme alınan *Gūyeshā-yı Vafs o Āştīyān o Tafreş* [= Vafs, Āştīyān ve Tafreş Ağızları] adlı eser, Halaçça üzerine İran'da yapılan ilk çalışmadır. Doerfer, 1968 ve 1993 tarihli iki makalesinde bu çalışmadaki Halaçça dil malzemesini işlemiş (Doerfer, 1968: s. 83-100; Doerfer, 1993: s. 62-68), 1971 yılında *Khalaj Materials*'ta [= Halaçça Materyaller] bu kaynağın Halaççayı ilgilendiren bölümlerinin tıpkıbasımına yer vermiştir (Doerfer vd., 1971: s. 60-137).

³ Minorsky'nin malzemesinin genel tetkiki için bk. Doerfer, 1968: s. 83-100; Doerfer, 1977: s. 17-18; Doerfer, 1993: s. 49-60.

Doerfer, bu çalışmadaki Halaçça malzemeyi Moğaddām'in Halaçlar arasındaki ikameti hakkındaki fikirleri (s. 22), çalışmada kullandığı yazı çevirimi ve sözlüğünün izahı (s. 25-92) ve Halaçça ile Azerice arasındaki farklılıklarla ilişkin açıklamaları (s. 152-156) olarak üç ana başlıkta değerlendirir (Doerfer vd., 1971: s. 59). Moğaddām, adı geçen çalışmasının "Halaç" başlığını taşıyan bölümünde (s. 22) Halaç bölgesine gitme fırsatına erişemediğini; ancak Halaççaya ilişkin malzemeyi Talh-āb Farāhān'dan olan birkaç kişi tarafından derlediğini belirtir. Çalışmanın temelini oluşturan sözcük listesi bölümünde (s. 26-111) Moğaddām, standart Farsçadaki sözcüklerin Vafs, Āştīyān, Kahak, Āmarah, Zand, Ġarbat ağızları ile Halaçça ve Azericedeki karşılıklarını yazmıştır. Sözcük listesi kısmından önce çalışmada kullanılan çeşitli işaretlere (s. 24) ve Arap harfli imlaya ilişkin yazı çevirimi işaretlerine (s. 25) değinilmiştir. Sözcük listesi alfabetik değil, tematiktir. Liste akrabalık adlarıyla (s. 26-29) başlamakta, sırasıyla organ adları (s. 29-36), hayvan adları ve hayvancılığa ilişkin terimler (s. 36-45), bitki adları (s. 45-51), araç gereç adları (s. 52-53), tabiat ve tabiat olaylarına ilişkin adlar (s. 54-56), zaman ve yön adları (s. 57-59), ev ve ev gereçlerine ilişkin terimler (s. 60-66), yiyecek adları (s. 67-69), giyim kuşam adları (s. 70-77) ile devam etmekte ve sıfatlar (s. 78-90) ile son bulmaktadır. Çalışmada yer alan "Gūyeş-i Halaç" [= Halaç Ağzı] adını taşıyan kısa bölümde ise Halaçça ile Azerice arasındaki ses değişimleri 8 maddede özetlenmiş, örneklerle açıklanmıştır (s. 152-156).

Moğaddām'in çalışmasında isimler ve sıfatlara yer verilirken zamirlere, fiillere ve fiil çekimlerine yer verilmemiştir. Farsça kaleme alınan bu çalışmadaki Arap harfli imlanın yetersizliği fark edilerek, imlaya hareke ve ligatürler eklenmiş böylece derlenen malzemenin ses bilgisi özellikleri yansıtılmaya çalışılmıştır ve buna ilişkin olarak kullanılan yazı çevirimi listesine de yer verilmiştir (s. 25). Moğaddām çalışmasında 593 sözcüğü Halaçça olarak kaydeder; ancak bu sözcüklerden 290'ı Halaççadır ve 178 Halaçça sözcük Eski Türkçedeki şekillere karşılık gelir (Doerfer, 1968: s. 108-112). Bu bakımdan Moğaddām'in çalışmasının %48.90'ı Halaççayı yansıtır.

Moğaddām'den sonra burada değinilecek bir başka sözcük listesi, Louis Bazin'in 29 Eylül 1969 tarihinde, Dāğān'da geçirdiği birkaç saatlik bir sürenin neticesi olan küçük dil malzemesi kayıdır. Doerfer'in verdiği bilgiye göre, Bazin 7 Mayıs 1970 tarihinde, 200'ü Halaç olan 600 kişilik meskūna sahip Dāğān'da derlediği dil malzemesi kaydı hakkında kendisini bir mektup ile bilgilendirir ve 34 kelimelelik bir liste paylaşır. Doerfer bu listeyi kendisine gönderildiği sırayla neşreder. Bu listedeki malzeme Doerfer vd. 1971'deki malzemeyle uyuşmaktadır; ancak kimi bireysel dil kullanımına ilişkin farklar mevcuttur⁴.

⁴ Bazin'in materyalleri, Doerfer, 1993: s. 71-72'de neşredilmiştir.

Bu üç çalışmadan sonra, Halaççaya ilişkin en kapsamlı ve ilmî nitelikteki araştırma, 1968 ve 1969 yıllarında düzenlenen iki araştırma gezisinde derlenen malzemeye dayanan çalışmasıyla Doerfer'e aittir. Bu araştırma gezilerinin amacı, mümkün olduğu kadar çok Halaç köyü ziyaret edilerek Halaççanın dil bilimi hudutlarının belirlenebilmesi ve bazı dil materyallerinin kaydedilmesidir. Bu araştırma gezileri ilk mahsulünü Doerfer'in öğrencileri Wolfram Hesche, Hartwig Scheinhardt ve Semih Tezcan'ın iş birliği ile hazırladığı, 1971 yılında yayımlanan *Khalaj Materials*'la [= Halaçça Materyaller] vermiştir. Bu yayın, esasen dört ciltlik bir araştırma projesinin ilk cildini oluşturmaktadır. Çalışma, Halaççanın keşfi ve kasetlerin içeriğinin anlatıldığı "Ön Söz" bölümüyle başlamakta (s. 1-15), sırasıyla "Keşfin Raporu"nu (s. 17-21), "Halaçların Dağılımı ve Etnik Karışımı"nı (s. 23-32), "Bibliyografya ve Kısaltmalar"ı, (s. 33-37), Halaççaya ilişkin "Üç Ağzın Materyalleri"ni (s. 39-57), "Moğaddäm'in Materyalleri"ni (s. 59-137), "Ses Bilgisi, Ünsüzler"i (s. 139-147), "Ses Bilgisi, Ünlüler"i (s. 149-158), "Art Zamanlı Gelişmenin Bazı Temel Özellikleri"ni (s. 159-167), "Ağız Farklılıkları"nı (s. 169-170), "Halaçça = Yeni Argü"yu (s. 171-174), "Halaçça, Bağımsız Bir Türk Dili Grubu"nu (s. 175-181), ünlülerin "Nicelik Meselesi"ni (s. 183-267), "Halaççadaki Türkçe Sözcüklerin Etimolojik Sözlüğü"nü (s. 269-311), "Fotoğraflar"ı ele almakta (s. 314-336) ve bir "Harita" ile son bulmaktadır (s. 337)⁵.

Doerfer, araştırma verilerine göre 17.000 Halaçça konuşuru olduğunu belirtmekle beraber, Halaççanın Türk dillerinin bilinen altı grubunda (Oğuz, Kıpçak, Uygur, Güney Sibirya, Yakut ve Çuvaş) tasnif edilemeyeceğine, tek başına yedinci bağımsız bir grup oluşturduğuna değinir. Bu çalışma, her ne kadar "Halaçça Materyaller" başlığını taşısa da esasen, ses bilim temelli bir çalışmadır. Derlenen malzemenin eş zamanlı ses bilgisi tahlili "Ses Bilgisi, Ünsüzler" (s. 139-147) ve "Ses Bilgisi, Ünlüler" (s. 149-158) bölümlerinde yer almaktadır. Burada malzemenin yazı çevirimi özenle hazırlanmıştır ve ses bilgisine ilişkin hususiyetlere titizlikle dikkat edilerek, örnek vermek gerekirse /ä/ ses biriminin (fonem) 6 ses birimsel değişkeni (alofon) ve /i/ ses biriminin (fonem) 7 ses birimsel değişkeni (alofon) olduğu belirtilmiştir. Bu kısımda, Halaççadaki ünlülerin üç türü, ses birimsel olarak ayırt edilerek kısa, yarı-uzun ve uzun olarak nitelendirilmiştir. Bu bölümü, Halaççanın Türk dilleri arasındaki yerinin belirlendiği ve en arkaik dil olduğu kanıtlarının sunulduğu, söz başındaki /h-/nin sistemli olarak korunması, söz içi ve söz sonunda /d/'nin korunması ve *ñ'nin /n/'ye değişmesi gibi özelliklerden yola çıkılarak art zamanlı bir incelemenin yapıldığı "Art Zamanlı Gelişmenin Bazı Temel Özellikleri" (s. 159-167) başlığı takip eder. Daha sonra, "Nicelik Meselesi" (s. 183-267) bölümünde Proto-Türkçedeki ünlülerin nicelik meselesine değinen yazar, üç

⁵ Eser hakkındaki değerlendirme yazıları için bk. Dankoff, 1973; Şçerbak, 1973; Austerlitz, 1974.

adet ünlü ses biriminin yeniden tasarlanması (rekonstrüksiyon) gerektiğini ve bu üç niceliği koruyan tek Türk dilinin Halaçça olduğunu belirtir.

Bu çalışmada, Halaççaya ilişkin sözlük malzemesi “Üç Ağzın Materyalleri” (s. 39-57) ile “Halaççadaki Türkçe Sözcüklerin Etimolojik Sözlüğü” (s. 269-311) kısımlarında ele alınır. “Üç Ağzın Materyalleri” bölümünde Doerfer ve araştırma grubunun Talh-âb (kuzeybatı), Hältâbâd (güneybatı) ve Mansürâbâd’dan (güneydoğu) derledikleri materyallere yer verilir. Talh-âb’dan derlenen malzeme 319 sözcüğü (Doerfer vd., 1971: s. 40-52), Hältâbâd ve Mansürâbâd’dan derlenen malzeme ise 222 sözcüğü içerir (Doerfer vd., 1971: s. 52-57). Bu bölümdeki toplam sözcük sayısı 541’dir⁶. “Üç Ağzın Materyalleri” bölümündeki Türkçe malzemeler “Halaççadaki Türkçe Sözcüklerin Etimolojik Sözlüğü” (s. 269-311) bölümünde işlenir. Bu bölüm, önceki bölümlerde de değinilen yeniden tasarlama (rekonstrüksiyon) meselesinin uygulanma aşaması olarak değerlendirilebilir. Bu bölümün 290-311. sayfaları arasında yer alan 22 sayfalık etimolojik sözlük, 234 madde başından oluşmaktadır. Halaççanın bu üç köyünden derlenen malzeme ile etimolojik sözlükte incelenen sözcüklerin oranına bakıldığında toplam malzemenin %43.25’inin Halaççadaki Türkçe sözcükleri oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Sözlüğün madde başları alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Her bir Halaçça sözcüğün İngilizce karşılığı verilmiş ve daha sonra sırasıyla Proto-Türkçede var olduğu düşünülen şekillere, Eski Türkçede tanıklanmış şekillere ve yeri geldiğinde modern Türk dillerindeki şekillere yer verilmiş, bu yolla çeşitli etimolojik kaynaklara atıflar yapılmıştır. Sözlükte örnek cümlelere yer verilmezken maddeler arası çapraz göndermeler mevcuttur.

Bu çalışmayı bu kez Doerfer ve Tezcan tarafından kaleme alınmış, Halaçça hakkındaki ilk müstakil sözlük çalışması ve bu alandaki en önemli kilometre taşı olarak da nitelendirilebilecek 1980 yılında neşredilen *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)* [= Halaçça Sözlük (Harrâb Ağzı)] izler. Bu çalışma esasen Halaçça projesi kapsamında hazırlanan serinin ikinci kitabıdır. Eser temelde üç bölüme ayrılmıştır: “Ön Söz” (s. 7-8), “Giriş” (s. 9-75) ve “Sözlük” (s. 77-232). Oldukça kapsamlı bir şekilde hazırlanan “Giriş” bölümünü (s. 9-75), sözlüğün hazırlanmasındaki “İlkelerin Meydana Getirilmesi” (s. 11-30), “Sözlüğün Hazırlanması” (s.31-39), “M. ‘Arabgul’un Konuşma Üslubu ve Harrâb Ağzı” (s. 40-44), “Söz Varlığı Malzemelerinin Seçimi” (s. 45-50), “Etimolojinin Hazırlanması” (s. 51-57), “Sözlüğün Dış Tertibatı” (s. 58-62), “Halaçça Seslerin Yazı Çevirimi” (s. 63-69), “Yazarların Katkıları” (s. 70) ve “Kısaltmalar, Bibliyografya” (s. 71-75) başlıkları takip eder. “Giriş” bölümünden sonra,

⁶ Hey’et, Talh-âb fihristindeki 319 kelimededen 40’ının, Mansürâbâd fihristinde de 100 kelimededen 5’inin Farsça olduğu belirtilmiştir (bk. Hey’et, 1988: s. 17).

“Sözlük” (s. 77-232) bölümü ile “F. Kār’ın *Ferheng-i Cedīd-i Farsī-Farsī* Adlı Sözlüğünden Örnek Sayfalar” (s. 76-77) bölümü gelir⁷.

Bu sözlük çalışması Halaççanın yalnızca Hārāb ağzını kapsamaktadır. Yaklaşık 4.000 madde başından oluşan 155 sayfalık sözlükte, yazarlar tarafından mümkün olduğunca bütün madde başlarının muhtemel kökenlerinin açıklamaları yapılır ve ödünçlenmiş sözcüklerin asıl şekillerine yer verilerek gerekli sözlüklere atıflarda bulunulur. Sözlük incelendiğinde madde başlarının çoğunun bugünkü standart Farsçadan kaynaklanan şekilleri içerdiği göze çarpar. Buna ilişkin olarak aslında daha sözlüğe geçilmeden evvel, Halaççanın söz varlığının renkli bir görüntü sunduğu, Tezcan’ın ilk sayımına ve tahminine göre, kayıtlı materyallerin köken dağılımının yüzde temelinde, yaklaşık olarak şu şekilde olduğu belirtilmiştir (s. 51-52)⁸:

1. Türkçe kökenler: %18;
2. Türkçeden türemiş sözcükler (kökü ortadan kalkmış): %1;
3. Tahminen Türkçe olan; ancak sadece Halaççada tanıklanmış olanlar: %1;
4. Halaçça veya Azerice: %1;
5. Türkçe köklerden türemiş, Türkçe türemiş sözcükler: %21;
6. Azerice: %2;
7. Türkçe bir ek almış Farsça kökenli sözcükler: %3;
8. Yansıma sözcükler: %3;
9. Kökeni bilinmeyen sözcükler: %7;
10. (Arapçayı da kapsayan) Farsça sözcükler: %19;
11. Ana unsuru Türkçe olan bileşik ifadeler: %18;
12. Ana unsuru Farsça olan bileşik ifadeler: %6.

Sözlükte, Halaçça sözcüklere ses birimsel (fonemik) değil, ses bilimsel (fonetik) yazı çevirimiyle yer verilmiştir. Burada alfabetik olarak sıralanmış, ses bilimsel (fonetik) yazı çevirimiyle sunulan malzeme, bir okuyucu için ses bilimine

⁷ Eser hakkındaki değerlendirme yazıları için bk. Berta, 1982; Şçerbak, 1982; Dankoff ve Manaster-Ramer, 1982; Hazai, 1982; Hřebíček, 1982; Emmerick, 1982; Svanberg, 1983; Gandjei, 1984.

⁸ Dankoff ve Manaster-Ramer, 1982: s. 272’de, bu çalışmadaki sözcüklerin köken dağılımına ilişkin farklı bir hesap sunulur. Buna göre, Türkçe (Eski Türkçe/Türkçe), Azerice veya Oğuzca fark etmez, Türkçe bir etimoloji önerilen 694 madde başı vardır. Bunlardan 552’si veya %79.5’i Türkçe, 112’si veya %17.5’i Azerice ve 20’si veya %3’ü Oğuzcadır. Buna ilave olarak 23 sözcük Farsça yoluyla Halaççaya geçmişken, doğrudan doğruya bir etimolojisi sunulmayan pek çok sözcük açıkça Türkçedir.

ilişkin durumlara işaret eden birçok yazı çevirimi işaretini barındırır. Bu durum okuyucu için zorlayıcı bir unsurdur. Sözlükte yer alan kısaltmaların bir kısmı Halaçça bibliyografyada, bir kısmı kısaltmalarda ve bir kısmı ise genel bibliyografyadadır. Halaçça madde başlarına göre sıralanan sözcüklerin, anlamları Almanca olarak verilmiş ve sözcüklerin köken bilgisi mümkün olduğunca paylaşılmıştır.

Halaççanın Hırrāb ağzı üzerine yapılan sözlük çalışmasını, bu sefer yalnızca Doerfer imzası taşıyan 1987 tarihli *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch* [= Halaççanın Söz Varlığı ve Dil Coğrafyası] isimli 2 ciltlik eser takip eder. Bu çalışmanın ilkini *Textband* [= Metin Cildi] (s. VIII+1-321), ikincisini ise *Kartenband* [= Haritalar Cildi] (s. 321-535) oluşturmaktadır. Çalışmanın ilk cildi “Ön Söz” (s. VII-VIII), “Çalışmanın Sınırları” (s. 1-2), “Halaççanın Bibliyografyası, Kısaltmalar” (s. 3-5), “Materyal, Toplu Bir Bakış” (s. 6-12), “Kaynak Kişiler” (s. 13-22), “Dil Bilgisi Hataları” (s. 23-29), “Doğruluk Derecesi ve Yazı Çevirimi, ‘İdeal Şekiller’” (s. 30-31), “Ağız Farklılıkları” (s. 32-33), “Semantik Sıralı Sözcük Listesi” (s. 34-273), “İlave Sözcükler” (s. 274-320) olmak üzere dokuz bölümü, ikinci cilt ise “Kısa Dil Bilgisi ve Ağız Tasnifi” (s. 321-402), “Halaççanın Katmanlaşması: Dil Etkileri” (s. 403-409), “Halaç Tarihi” (s. 410-423), “Haritalara Giriş” (s. 424-430), “Açıklamalı Dil Atlası” (s. 431-535) olmak üzere beş bölümü ihtiva etmektedir⁹. Doerfer “Çalışmanın Sınırları” (s. 1-2) bölümünde asıl sınırın zaman olduğunu, 48 ağza sahip olan bu dilin sözlüğünün, ses bilgisinin ve dil bilgisinin ayırt edici özelliklerinin mümkün olduğunca araştırıldığını, her durumda Türkologlar (ve İranistler) için bir bakış sunduğunu, Halaçça malzemenin 1968-1972 yılları arasında yapılan dört araştırmaya dayandığını belirtir. Çalışmanın “Kaynak Kişiler” (s. 13-22) bölümünde; kaynak kişilerin yaşı, toplumdaki statüsü, telaffuz özellikleri gibi nesnel özelliklere yer verildiği gibi zeki, müthiş geveze vb. gibi öznel yorumlara da yer verilmiştir.

Bu çalışmanın iki amacından biri olan sözcük listesine 239 sayfayla, “Semantik Sıralı Sözcük Listesi” (s. 34-273) bölümünde yer verilmiştir. Bu bölüm anlama göre tasnif edilmiş Almanca madde başlarından oluşan Halaçça sözcük listesinden meydana gelmektedir. Sözcük listesi, 714 madde başını ihtiva etmektedir ve “Akrabalık” (Nu. 1-27), “Organ Adları” (Nu. 28-93), “Memeli Hayvanlar” (Nu. 94-134), “Memeli Hayvanlara Ait Olan Şeyler” (Nu. 135-148), “Kuşlar” (Nu. 149-162), “Diğer Hayvanlar” (Nu. 163-174), “Bitkiler” (Nu. 175-220), “Tarım ve Hayvancılık” (Nu. 221-245), “Tabiat, Hava ve Mineraller” (Nu. 246-270), “Gökyüzü, Takvim, Yönler” (Nu. 271-295), “Ev Teçhizatı” (Nu. 296-352), “Yemekler” (Nu. 353-375), “Hastalık, Ağrılar” (Nu. 376-388), “Giyim Kuşam” (Nu.

⁹ Eser hakkındaki değerlendirme yazıları için bk. Scharlipp, 1990; Johanson, 1990.

389-411), “Marangozluk, Alet, İnşaat” (Nu. 412-427), “Karışık Türden Şeyler” (Nu. 428-471), “Sıfatlar” (Nu. 472-564), “Zamirler” (Nu. 565-579), “Sayı Sıfatları” (Nu. 580-589), “Zarflar, Edatlar” (Nu. 590-599), “İşaret Zamirleri, Soru Zamirleri vs.” (Nu. 600-616), “Fiiller” (Nu. 617-709) ve “İlaveler” (Nu. 710-714) konularına göre tasnif edilmiştir. Bu sözlüğün tematik olarak hazırlanmasına ilaveten, ağız farklılıklarının kısaltmalarla tek tek gösterilmesi ve sözcüklerin kökenine ilişkin bilgi verilmesi çalışmanın kapsamını genişletmekte, kullanılabilirliğini artırmaktadır. Ayrıca ilk cildin sonundaki “İlave Sözcükler” (s. 274-320) bölümünde 46 sayfayla, 1980 yılında neşredilen *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*’daki [= Halaçça Sözlük (Ḥarrāb Ağzı)] sözcüklerden hariç 3.265 madde başına sahip Halaçça kısa bir sözlük daha bulunur. Bu “İlave Sözcükler” bölümünde, tematik sıralı sözcüklere de ağız farklılıklarından arındırılarak “ideal şekil”lerinin esas alınmasıyla yer verilmiş ve Halaçça madde başına göre sıralanmıştır. Burada da sözcüklerin kökenlerine ilişkin açıklamaya yeri geldiğince değinilmiştir. Bu kitabın ikinci cildi ise Halaççanın dil coğrafyasının hazırlanmasını amaçlamıştır.

Halaççanın söz varlığını ve dil atlasını, özellikle halk bilimi metinlerinin derlendiği ve ciddi bir söz varlığı malzemesinin sunulduğu 1994 tarihli *Folklore-Texte der Chaladsch* [= Halaç Halk Bilimi Metinleri] adlı Doerfer ve Tezcan imzası taşıyan eser takip eder. Çalışma, planlanan Halaçça projesinin son mahsulüdür. Esasen bir sözlük veya sözlükçeye sahip olmasa da oldukça geniş sözlük malzemesi sunması sebebiyle eser burada anılacaktır. Çalışma temelde “Ön Söz” (s. XI-XVI), “Giriş” (s. 1-20) ve “Metinler” (s. 21-398) olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır¹⁰.

“Ön Söz” (s. XI-XVI) bölümünde 38 Halaç köyünden 154 metin derlendiğine ve bu metinlerin içinde en fazla malzemeye 43 metin ile Ḥarrāb’dan ulaşıldığına değinilmiştir. Burada neşredilen metinlerin Halaçça üzerine yapılan 4 aşamalı araştırmaya dayandığı belirtilmiştir (s. XIII): I. Birinci Halacistan araştırma gezisi esnasında derlenenler (28.2.-25.4.1968): Toplam 43 metin. II. İkinci Halacistan araştırma gezisi esnasında derlenenler (8.3.-29.3.1969): Toplam 19 metin. III. ‘Arabgul’un Göttingen’deki ikameti esnasında derlenen metinler (25.3.-15.7.1970): Toplam 24 metin. IV. ‘Arabgul’un çeşitli Halaç köylerinden 15.7.1971-12.4.1972 tarihleri arasında derlediği ve yine bu zamanda onun tarafından yazılan bir şiiri de dâhil ederek Göttingen’e gönderdiği metinler: Toplam 68 metin. Çalışmanın “Giriş” bölümü (s. 1-20), “GDZS Listesi” (s. 6-8), “Halk Bilimsel Toplu Bir Bakış” (s. 9-11), “Standartlaştırma” (s. 11-16) ve “Bibliyografya” (s. 16-20) başlıklarından oluşur. “GDZS-Liste” (s. 6-8) başlığında kayıtlı materyallerin hızı, anlaşılabilirliği, konuşma arasına girme istisnaları, kayıttaki arıza durumları

¹⁰ Eser hakkındaki değerlendirme yazıları için bk. Berta, 1996; Laut, 1996; Stachowski, 1996.

bakımından metinler üzerinden liste hâlinde okuyucu bilgilendirilir. “Halk Bilimsel Toplu Bir Bakış” (s. 9-11) kısmında antolojinin içerdiği metinler en genel şekilde iki kategoriye ayrılır: Coğrafi (dil bilimi) ve içerik açısından (halk bilimi). Coğrafi (dil bilimi) kategorisi de küçük ve büyük türler olmak üzere kendi içinde halk bilimine ilişkin prensiplere göre sıralanmıştır. Küçük türleri atasözleri, bulmaca, tekerlemeler, tekerleme benzeri hayvan masalları, şarkılar, (edebî) şiirler oluşturmaktadır. Büyük türleri ise konuşma, macera, serüvenler, oyunlar, bayramlar, boy efsaneleri, anekdotlar ve eğlendirici hikâyeler, yerel muziplikler, Molla hikâyeleri, Şah ‘Abbās hikâyeleri, hayvan masalları, masallar, büyü masalları, efsaneler oluşturur. Bu iki başlığı “Standartlaştırma” (s. 11-16) ve “Bibliyografya” (s. 16-20) takip eder.

Kitabın temelinin 377 sayfaya, “Metinler” (s. 21-398) bölümü oluşturur. Manzum ve mensur 154 metinle bu bölüm Halaççanın halk bilimi antolojisi niteliğini taşımaktadır. Metinlerin tamamının Halaçça yazı çevirimine ve Almancaya tercümesine yer verilmiştir; ancak bir dizin veya ilave sözlük mevcut değildir. Esasen çalışma, Halaççanın söz varlığını toplu bir şekilde ortaya koyabilmesi ve metinlerin çevirisinin de bulunması sebebiyle, sadece Türkologlar için değil; aynı zamanda diğer alan araştırmacıları için de ciddi malzeme sunar. Halk bilimi malzemesinin türlere göre sıralanması şüphesiz, halk bilimciler ve etnologlar için oldukça faydalıdır.

Alman Türkolojisindeki bu mühim çalışmalar¹¹, Moğâddâm’in 1940 tarihli çalışmasından sonra İran’da durma noktasına gelen Halaçça araştırmalarını tekrar canlandırmıştır. Cevad Hey’et, Halacistan’a bir seyahat düzenlemiş, Moğâddâm’in çalışmasından 48 yıl sonra, 1988’de kendi imzası ile *Varlık* dergisinde “Torkî-yi Hâlac” [= Halaç Türkçesi] adlı bir makale yayımlamıştır¹². Hey’et’in bu makale-

¹¹ Burada Halaççayı ilgilendiren ancak doğrudan sözlükçe barındırmaması sebebiyle bu bölüme dâhil edilmeyen, 1988 tarihli Doerfer imzasını taşıyan *Grammatik des Chaladsch* [= Halaççanın Dil Bilgisi] adlı başka bir eser daha vardır. Kapsamlı bir dil bilgisi çalışması olan bu kitap “Giriş” (s. 1-4), “Bibliyografya, Teknik Hususlar” (s. 5-9), “Ünlüler” (s. 10-40), “Ünsüzler” (s. 41-66), “Adlar” (s. 67-116), “Fiil” (s. 117-204), “Söz Dizimi” (s. 205-245), “Özet” (s. 246-248), “Genel Görünüş” (s. 249-252) ve “Ekler Listesi” (s. 253-258) bölümlerinden oluşur.

¹² Makale olarak hazırlanmış bu çalışmaya Halaçlar hakkında genel bilgiler verilmekle başlanır, ardından Halaççanın ses bilgisi ve şekil bilgisi özellikleri sıralanır, mensur ve manzum kimi edebî metinlere yer verildikten sonra Halacistan bölgesini içeren bir harita ile sonlanır. Çalışmada bir sözlükçe yoktur. Makaledeki metinler Farsça tercümesi ile yer alır. Mensur metin “Hâlac ve Hâlacistân” (s. 20) başlığını taşımaktadır. Bu metin Tezcan, 1972: s. 256-260’da Türkiye Türkçesine çevirisi ve sözlüğüyle yayımlanmıştır. Manzum metinler “Hiṭâb-ı mâder be-ferzendân” [= Annenin Çocuklara Hitabı] (s. 21), “Hiṭâb-ı ferzendân be-mâder” [= Çocukların Anneye Hitabı] (s. 21-22) ve “Hiṭâb-ı ferzendân be-tüfeng-i hōd” [= Kendi Tüfeklerine Çocukların Hitabı] (s. 22-23) başlıklarını taşımaktadır. Birinci şiir Doerfer, 1993: s. 74 ve Ölmez, 1995: s. 22’de, ikinci şiir Doerfer, 1993: s. 75’te ve üçüncü şiir ise Doerfer, 1993: s. 76’da yazı çevirimi ve tercümeleriyle yeniden yayımlanmıştır. Bu üç manzumeyi

sinden 24 yıl sonra, 2012’de, Halaççanın dil bilgisi ‘Abdullah Vāşkānī Farāhānī tarafından *Mebānī-yi Destūr-i Zebān-i Halaçī, Halaç Tili Bilgisi Kurakı* [= Halaççanın Dil Bilgisi Esasları] adıyla Farsça olarak yayımlanmıştır. Çalışmanın “İçindekiler” (s. 15-18) bölümünde kısaltma işaretlerine ve yazarın sözlerine, “Birinci Söz”de (s. 19-58) Halaç kelimesinin ortaya çıkışı, Halaç dili ve menşeleri ve imla meselelerine; “İkinci Söz”de (s. 59-98) alfabe, imla ve ses bilgisi konularına; “Üçüncü Söz”de (s. 99-152) bağlaçlar, zamirler ve isimlere; “Dördüncü Söz”de (s. 153-212) fiiller, fiil çekimleri ve sıfatlara; “Beşinci Söz”de (s. 213-311) fiil çekimlerine; “Altıncı Söz”de (s. 315-353) cümle bilgisi ve cümle çeşitlerine; “Yedinci Söz”de (s. 355-374) Halaçça ve Farsça vezinsiz uzun şiirlere, atasözlerinin yer aldığı manzum ve mensur metinlere; “Sekizinci Söz”de (s. 375-462) Farsça-Halaçça bir sözlüğe ve “Son Söz”de ise (s. 463-481) kişi resimlerine ve Halaç coğrafyasındaki nesnelere ilişkin resimler ve bunların açıklamalarına yer verilmiştir.

Bu çalışmanın esası Halaççanın dil bilgisi olmasına rağmen kitabın 375-462. sayfaları arasındaki “Sekizinci Söz”de (s. 375-462) 87 sayfalık Farsça-Halaçça bir sözlük de mevcuttur. Sözlük sadece /ā/ harfini kapsamaktadır ve bu sözlükte 1.644 Farsça madde başı bulunmaktadır. Farsça madde başlarının karşılığı Halaçça olarak verilmiştir. Halaçça olarak verilen karşılıklar hem Arap harfleriyle hem de Latin harfleriyle yazılmıştır; ancak Latin harfli kısımlar basit bir yazı çevirimi ile hazırlandığından Halaççanın dil bilimi özelliklerini yansıtmamaktadır. Sözlükte, sözcüklerin köken bilgisi yer almazken örnek cümlelere yer verilmiştir. Maddeler arası çapraz göndermeler mevcuttur. Bu çalışmanın dışında İran coğrafyasında bir Halaç tarafından kaleme alınan şiir kitabında da dil bilgisi ve kısa sözlük bulunmaktadır¹³.

2. Halaççanın Söz Varlığı Üzerine

Söz varlığında eskicil öğeleri barındıran Halaçça¹⁴, İran coğrafyasında bulunması sebebiyle Farsçanın, çeşitli İranî dillerin¹⁵ ve Oğuz grubu Türk dillerinin¹⁶ etkisi altındadır. Buna ek olarak, Halaççada Farsça üzerinden geçmiş Arapça ile Farsça ve Azerice üzerinden geçmiş Moğolca sözcükler de mevcuttur.

Halaççadaki eskicil sözcüklerden birkaçı şöyledir:

Halaçça sekiz atasözü (s. 23) takip eder. Bu Halaçça sekiz atasözü ise Doerfer, 1992 ve Doerfer, 1993: s. 76-78’de açıklamalarıyla yayımlanmıştır.

¹³ Ali Asger Cemrasi tarafından kaleme alınan *Karşu Balukka Selam*, temelde bir şiir kitabı olmasına karşın “Yedinci Bölüm”de (s. 241-268) 27 sayfalık 641 madde başını barındıran Farsça-Halaçça bir sözlük vardır.

¹⁴ Halaççadaki eskicil unsurlar için bk. Doerfer, 1975.

¹⁵ Halaççadaki Tatça unsurlar için bk. Doerfer, 1990.

¹⁶ Halaççadaki Oğuzca unsurlar için bk. Doerfer, 1980.

- ETü. *adək* ‘ayak’ [ED 45a] = Hal. *hada:k* [WbCh 123a];
 ETü. *almıla*: ‘elma’ [ED 146b] = Hal. *alumla* [WbCh 81b];
 ETü. *ark* ‘dişki’ [ED 213a] = Hal. *harık* [WbCh 126b];
 ETü. *ba:-* ‘bağlamak’ [ED 292a] = Hal. *va:a-* [WbCh 212a];
 ETü. *balık* ‘şehir’ [ED 335b] = Hal. *baluk*, *ba:luık* ‘köy’ [WbCh 85b];
 ETü. *idiş* ‘kap’ [ED 72a] = Hal. *hidi:ş* [WbCh 131a];
 ETü. *kisi*: ‘eş, kadın’ [ED 749a] = Hal. *kissi* [WbCh 153b];
 ETü. *ıodıu*: ‘sinek’ [ED 599a] = Hal. *ıudıo* [WbCh 179a];
 ETü. *küde:n* ‘düğün’ [ED 704b] = Hal. *kidän* [WbCh 150b];
 ETü. *u*: ‘uyku’ [ED 2a] = Hal. *u*: [WbCh 209b];
 ETü. *üm* ‘pantolon, don’ [ED 155b] = Hal. *i:em* [WbCh 137b];
 ETü. *ürün* ‘beyaz’ [ED 233b] = Hal. *hirin*, *hürün* [WbCh 133a];
 ETü. *ü:t (ü:d)* ‘delik, gedik’ [ED 36a] = Hal. *hi:it* ‘yırtık’ [WbCh 131b];
 ETü. *ya:g* ‘yağ’ [ED 895a] = Hal. *ya:ağ* [WbCh 218a].

Halaççaya Farsçadan ve Farsça üzerinden girmiş Arapça örneklerin birkaçı şöyledir:

- Hal. *a:däm* ‘insan’ [WbCh 79b] < Far. *ādam* [Steing. 29a];
 Hal. *aırab* ‘akrep’ [WbCh 82a] < Far. *‘aırab* [Steing. 858b];
 Hal. *a:mu* ‘amca’ [WbCh 81b] < Far. *‘ammü* [Steing. 868a];
 Hal. *ba:k* ‘korıu’ [WbCh 85b] < Far. *bāk* [Steing. 149a];
 Hal. *ändäru:n* ‘içine’ [Lexik 275a] < Far. *andarün* [Steing. 109a];
 Hal. *äzbäski* ‘çünkü’ [Lexik 287b] < Far. *az bas ki* [Steing. 43a];
 Hal. *ğani:mat* ‘ganimet’ [Lexik 275b] < Far. *ğanīmat* [Steing. 897a];
 Hal. *sa:li* ‘sepet’ [Lexik 308a] < Far. *salla* [Steing. 694a];
 Hal. *täkzi:b* ‘bahane’ [Lexik 312b] < Far. *takzīb* [Steing. 318a];
 Hal. *väfa:da:r* ‘vefali’ [Lexik 276b] < Far. *vafādār* [Steing. 1475a].

Halaççadaki Oğuzca unsurlara şu örnekler verilebilir:

- ETü. *agıl* ‘ağıl’ [ED 83b] = Hal. *ağıl* [WbCh 80a], krş. Az. *ağıl* [İL I 59b],
 Türkm. *a:ğıl* [Tüs 23b];

ETü. *buz-* ‘bozmak, yıkmak’ [ED 389b] = Hal. *puz-* [WbCh 172b], krş. Az. *poz-* [İL III 617b], Türkm. *boz-* [TüS 81a];

ETü. *tirä:k* ‘direk, kazık’ [ED 543b] = Hal. *di:räk* [WbCh 106a], krş. Az. *diräk* [İL I 642a], Türkm. *di:reg* [TüS 163a];

ETü. *toki:mak* ‘tokmak’ [ED 470b] = Hal. *toğma:k* [WbCh 207b], Az. *toğmak* [İL IV 348b], Türkm. *toğmak* [TüS 631a];

Hal. *toppuz* ‘topuz’ [WbCh 207a], Az. *toppuz* [İL IV 357a].

Halaççaya Azerice ve Farsça üzerinden geçmiş Moğolca sözcüklerin birkaçı şöyledir:

Hal. *çoma:k* ‘çomak, gürz’ [WbCh 103a] < Far. *çumāk* [Steing. 398b] veya < Az. *çomağ* [İL I 494b] < Moğ. *çoqimag* ‘tahtadan yapılmış ağır tokmak’ [L 196b];

Hal. *ğadağan* ‘yasak’ [WbCh 114a] < Far. *ğadağan* [Steing. 958a] < Moğ. *xadagala-* ‘güvenli bir yere yerleştirmek, korumak’ [L 902b];

Hal. *ğarawul* ‘karakol’ [WbCh 115a] < Far. *ğarāvul* [Steing. 962b] < Moğ. *xaragul* ‘nöbet, karakol’ [L 933b];

Hal. *ğäyçi* ‘makas’ [WbCh 117b] < Far. *ğayçī* [Steing. 997b] < Moğ. *xaiçi(n)* [L 912a];

Hal. *maral* ‘dağ keçisi’ [WbCh 160a] < Az. *maral* [İL III 290b] veya < Far. *marāl* [Steing. 1208a] < Moğ. *maral* ‘maral, bir tür karaca, geyik’ [L 529a];

Hal. *nökär* ‘hizmetkâr’ [WbCh 167a] < Az. *nökär* [İL III 500b] < Moğ. *nökür* ‘dost, arkadaş, ahbap’ [L 593a];

Hal. *yäkkä* ‘büyük’ [WbCh 222a] < Az. *yekä* [İL IV 570a] < Moğ. *yeke* [L 431a].

3. Sonuç

İran coğrafyasında yer alan Türk dillerinden biri olan Halaçça, yukarıda da değinildiği üzere gerek dil bilgisinde gerekse söz varlığında eskicil öğeleri barındırması sebebiyle Türk dillerinin tasnifinde müstakil bir grubu teşkil etmektedir. Bu dil, Doerfer ve öğrencilerinin saha araştırmalarıyla tanıtılmış ve belgelenmiştir. Halaçça hakkında kaleme alınan eserler bugün için ciddi bir birikim sunsa da ortada henüz işlenmeyi bekleyen büyük bir dil malzemesi bulunmaktadır.

Halaççanın söz varlığı ele alınan çalışmalarda üç şekilde ortaya konmuştur. Bunlardan ilki kısa sözcük listeleridir. Daha çok temel söz varlığının ortaya konulmasında takip edilen bu yolla, tematik sözcük listeleri hazırlanmıştır. Bir diğeri sözlükçelerdir. Bunlar daha çok dil malzemelerinin neşredildiği eserlerde

ortaya konulmuş ve çoğunlukla da Eski Türkçe ile mukayeseli kısa ve sınırlı çalışmalardır. Bir başkası ve sonuncusu ise müstakil sözlük çalışmalarıdır. Bu kategoride Halaçça için yalnızca bir sözlük mevcuttur, bu da Halaççanın Hırrâb ağzını içeren bir ağız sözlüğüdür. Halaççanın dil bilgisi büyük oranda ortaya konmuştur; ancak Halaççanın bütün ağızlarını ihtiva eden bütünlüklü bir sözlük henüz mevcut değildir. Dil hususiyetleri ve söz varlığı böylesine özel bir görüntü sunan bir Türk dili hakkında yapılacak işlerin başında kapsamlı bir sözlük çalışması gelmektedir.

Halaçça, coğrafi koşullar sebebiyle Farsça başta olmak üzere, Azerice ve öbür Oğuz grubu Türk dillerinin yoğun etkisi altındadır. Aynı zamanda bu diller aracılığıyla Halaççaya geçmiş Moğolca unsurlar da göze çarpmaktadır. Teknolojik gelişmeler, eğitim seviyesinin artması ve Halaççanın nesilden nesle aktarımının azalması gibi sebeplerden ötürü bu dil, bölgenin prestijli dili olan Farsça karşısında etkisini giderek yitirmektedir.

Kısaltmalar, Atıflar

- Az. Azerice
bk. bakınız
ED *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clauson, 1972.
ed. Editör(ler)
ETü. Eski Türkçe
Far. Farsça
Hal. Halaçça
Hrsg. Herausgegeben
İL *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti I-IV*, Orucov, 2006.
krş. karşılaştırmamız
L *Mongolian-English Dictionary*, Lessing, 1960.
Moğ. Moğolca
Nu. numara
s. sayfa
Steing. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Steingass, 1892.
Türkm. Türkmençe
TüS *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Tekin vd., 1995.

- vb. ve benzeri
vd. ve diğerleri
vs. vesaire

WbCh *Wörterbuch des Chaladsch*, Doerfer ve Tezcan, 1980.

Yay. yayımlayan

Kaynakça

- Austerlitz, Robert. (1974). “*Khalaj Materials*’in Değerlendirme Yazısı”. *American Anthropologist*, New Series, Sayı: 76/2, s. 461.
- Berta, Árpád. (1982). “*Wörterbuch des Chaladsch*’in Değerlendirme Yazısı”. *Nyelvtudományi Közlemények*, Sayı: 84/2, s. 438-441.
- Berta, Árpád. (1996). “*Folklore-Texte der Chaladsch*’in Değerlendirme Yazısı”. *Oriens*, Sayı: 35, s. 308-310.
- Cemrasi, Ali Asger. (2009). *Karşu Balukka Selam*. Tahran.
- Clauson, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Dankoff, Robert. (1973). “*Khalaj Materials*’in Değerlendirme Yazısı”. *Journal of the American Society*, Sayı: 93/4, s. 571-572.
- Dankoff, Robert; Manaster-Ramer, Alexis. (1982). “*Wörterbuch des Chaladsch*’in Değerlendirme Yazısı”. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Sayı: 74, s. 270-280.
- Doerfer, Gerhard. (1968). “Das Chaladsch – eine archaische Türkische Sprache in Zentralpersien”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Sayı: 118, s. 79-112. [Türkçeye tercümesi: Tezcan, Semih. (1970) “Halaçça Orta İran’da Arkaik Bir Türk Dili”. *Türk Tarih Kurumu-Belleten*, Sayı: 34, 133, s. 17-58].
- Doerfer, Gerhard. (1969a). “Das Chaladsch – eine neuentdeckte archaische Türkische Sprache”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Supplement, I, s. 719-725.
- Doerfer, Gerhard. (1969b). “İran’daki Türk Dilleri”. *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1969, s. 1-11. [Almancası: Doerfer, Gerhard. (1969). “Die Türkischen Sprachen Irans”. *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1969, s. 13-23].
- Doerfer, Gerhard; Hesse, Wolfram; Scheinhardt, Hartwig; Tezcan, Semih. (1971). *Khalaj Materials*. Bloomington. (Uralic and Altaic Series 115)

- Doerfer, Gerhard. (1975). "Altertümliche Wörter im Chaladsch". *Bilimsel Bildiriler 1972, I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler (27-29 Eylül 1972, Ankara)*, Ankara, s. 255-260.
- Doerfer, Gerhard. (1977). "Zur Stellung des Chaladsch im Kreise der Türkisprachen". *Rocznik Oryentalistyczny*, Sayı: 39, s. 15-31.
- Doerfer, Gerhard. (1980). "Oghusische Lehnwörter im Chaladsch". *Harvard Ukrainian Studies*, Sayı: 3/4, s. 189-204.
- Doerfer, Gerhard; Tezcan, Semih. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 26)
- Doerfer, Gerhard. (1981). "Materialien zu türk. h- (I)". *Ural-Altäische Jahrbücher*, Neue Folge, 1, s. 93-141.
- Doerfer, Gerhard. (1987a). "Maḥmūd al-Kāşyārī, Arju, Chaladsch". *Ural-Altäische Jahrbücher*, Neue Folge, 7, s. 105-114.
- Doerfer, Gerhard. (1987b). *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*. Textband (VIII+320), Kartenband (321-535). Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden. (Turcologica 4)
- Doerfer, Gerhard; Hesse, Wolfram. (1989). *Südoghische Materialien aus Afghanistan und Iran*. Wiesbaden.
- Doerfer, Gerhard. (1990). "Tati Lehnwörter im Chaladsch". *Iranica Varia: Papers in honour of Professor Ehsan Yarshater*, Leiden, s. 62-67. (Acta Iranica 30)
- Doerfer, Gerhard. (1991). "Göttinger turkologische Forschungen in Iran". I. Baldauf, K. Kreiser, S. Tezcan (Hrsg.) *Türkische Sprachen und Literaturen, Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz, Bamberg, 3.-6. Juli 1987*. (s. 103-111). Wiesbaden. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 29)
- Doerfer, Gerhard. (1992). "Acht chaladsch Sprichwörter". *Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan Türk Kültürü Araştırmaları*, Sayı: 18, s. 63-69. [Türkçeye tercümesi: Tulu, Sultan. (2012). "Sekiz Halaçça Atasözü". *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Kış, s. 25-32.]
- Doerfer, Gerhard. (1993). "Chaladschica extragöttingensia". *Central Asiatic Journal*, Sayı: 37: 33-81.
- Doerfer, Gerhard; Tezcan, Semih. (1994). *Folklore-Texte der Chaladsch*. Wiesbaden. (Turcologica 19)

- Emmerick, R. E. (1982). “*Wörterbuch des Chaladsch*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Bibliotheca Orientalis*, Sayı: 34/3-4, s. 481-483.
- Gandjei, T[ourkhan]. (1984). “*Wörterbuch des Chaladsch*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Sayı: 47/2, s. 359.
- Hazai, Georg. (1982). “*Wörterbuch des Chaladsch*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Asian and African Studies*, Sayı: 18, s. 256-257.
- Hey’et, Cevad. (1988). “Torki-yi Halac”. *Varlık*, Sayı: 70/4, s. 12-24.
- H[řebiček], L[uděk]. (1982). “*Wörterbuch des Chaladsch*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Archiv Orientální*, Sayı: 50, s. 274-275.
- Johanson, Lars. (1990). “*Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Sayı: 80, s. 279-281.
- Laut, Jens Peter. (1996). “*Folklore-Texte der Chaladsch*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Sayı: 146, s. 739-740.
- Lessing, Ferdinand D. [ed.] (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington.
- Minorsky, V[ladimir]. (1940). “The Turkish Dialect of the Khalaj”. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Sayı: 10/2, s. 417-437. [Türkçeye tercümesi: Güley, Ferda. (1950). “Halac Türk Diyalekti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 4, s. 82-106.]
- Moğaddām, M[uhammad]. (1940 / 1318). *Gūyeshā-yı Vaf̄s o Āštiyān o Tafreš*. Tahran. (Īrān-Kūdā 11)
- Orucov, Əliheydər [ed.]. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti I-IV*. Bakı.
- Ölmez, Mehmet. (1995). “Halaçlar ve Halaçça”. *Çağdaş Türk Dili*, Sayı: 84, Şubat, s. 15-22.
- Scharlipp, Wolfgang-Ekkehard. (1990). “*Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch*’ın Değerlendirilmesi”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Sayı: 140/1, s. 170-172.
- Stachowski, Marek. (1996). “*Folklore-Texte der Chaladsch*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Central Asiatic Journal*, Sayı: 40/2, s. 308-310.
- Steingass, Francis Joseph. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- Svanberg, Ingvar. (1983). “*Wörterbuch des Chaladsch*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Nordnytt-Nordisk Tidsskrift for Folkelius Forskning*, Sayı: 18, s. 100.

- Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç. (1973). “*Khalaj Materials*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Sovetskaya Tyurkologiya*, Sayı: 2, s. 111-115.
- Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç. (1982). “*Wörterbuch des Chaladsch*’ın Değerlendirme Yazısı”. *Sovetskaya Tyurkologiya*, Sayı: 2, s. 98-101.
- Tekin, Talat. (1990). “Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”. *Erdem*, Cilt: 5, Sayı: 13, s. 141-168.
- Tekin, Talat; Ölmez, Mehmet; Ölmez, Zuhâl; Ceylan, Emine; Eker, Süer. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. İstanbul. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 18)
- Tezcan, Semih. (1972). “Halaçça”. Saadet Çağatay (Haz.) *Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler*. (s. 255-260). Ankara.
- Tezcan, Semih. (1974). “Zum Stand der Chaladsch-Forschung”. G. Hazai, P. Zieme (Hrsg.). *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker*. (s. 613-619). Berlin. (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 5)
- Tezcan, Semih. (1999). “Halaççanın Önemi ve Halaçça Araştırmalarının Sürdürülmesinin Gerekliliği”. S. Fujishiro, M. Shōgaito (Ed.). *Issues in Turkic Languages: Description and Language Contact*. (s. 203-212). Kyōto.
- Vāşkānī Farāhānī, ‘Abdullah. (2012). *Mebānī-yi Destūr-i Zebān-i Halaçī, Halaç Tili Bilgisi Kırağı*. Tahran.